

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЮ ЙОГО В СЕМІНАРІЮ

Як відомо, Чернігівський колегіум був заснований в 1700 р. чернігівським архієпископом І. Максимовичем при кафедральному Борисоглібському монастирі.

Монастирський комплекс, який розташовувався в північно-західній частині Чернігівської фортеці, сформувався протягом століть і у XVIII ст., крім приміщень Колегіуму, за свідченням писемних та картографічних джерел, включав традиційні для кафедральних монастирських ансамблів споруди: Борисоглібський собор, будинок архієпископа, трапезну з церквою Всіх Святих та дзвіницю, дикастерію (духовну канцелярію), келії, різні господарські служби, територія була обнесена кам'яним муром.

Монастир ліквідували в 1786 р. згідно з указом Катерини II про закриття ряду монастирів на Україні та відібрання церковних земель в державну казну.¹ Але, як видно із самого розпорядження від 10 квітня 1786 р., він ще продовжував залишатися резиденцією чернігівських архієреїв: «Черниговскому архиерею иметь свое пребывание по прежнему в кафедральном Борисоглебском монастыре, содержание же его дома производит сумму по штатам на архиерейские дома второго класса».²

І лише наказом від 10 листопада 1790 р. чернігівському архієпископу визначили переселитися до Троїцько-Іллінського монастиря,³ куди він переїхав тільки 1796 р., після закінчення там ремонту архієрейського будинку.⁴ В 1802 р. будинок архієпископа колишнього Борисоглібського монастиря передали губернському правлінню.⁵ Мури, келії, дикастерію, приміщення, де навчалися студенти Колегіуму, господарські служби розібрали в к. XVIII ст. — на поч. XIX ст.⁶

До нашого часу, крім Борисоглібського собору, будинку архієпископа, збереглася монастирська дзвіниця та трапезна, яка примикає до неї зі сходу. Куполи трапезної церкви Всіх Святих також знесли. Трапезну не розібрали тільки тому, як зазначав Ф. Гумилевський, що в ній розмістився цивільний архів.⁷

У краєзнавчій літературі XIX ст. утвердилася думка, що саме в цих приміщеннях і знаходилися класи Колегіуму.⁸ Це твердження перекочувало і в сучасну літературу і в працях М. Цапенка, Ю. С. Асеева, Г. Н. Логвина, А. А. Карнабеда, А. К. Адруга та ін. Колегіум ототожнюється саме з цими будівлями.⁹

Проте аналіз архівних та опублікованих джерел, карт Чернігівської фортеці та Борисоглібського монастиря свідчить, що Колегіум знаходився в інших приміщеннях.

Перша згадка про будівлі Колегіуму міститься у книзі «Зерцало от писания Божественного», яка була надрукована в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря в 1705 р. і присвячена гетьманові І. С. Мазепі. У передмові, написаній префектом Чернігівського колегіуму А. Стаховським, вказувалось, що в 1705 р. при допомозі І. С. Мазепи «сеоружи

училищ каменных шесть за скудностью мейсца под единым покровом».¹⁰ Це дало можливість, крім класів інфими, граматики та синтаксими, які існували тоді в Колегіумі, відкрити ще клас риторики: «живи будем, в настоящей год (тобто в 1705 р.) риторичькому ученію начало положено будет».¹¹

Більш конкретну вказівку про місцезнаходження класів Колегіуму знаходимо в донесенні чернігівського єпископа Никодима Сребницького, який звернувся у 1739 р. в Синод з проханням про переведення Колегіуму в П'ятницький монастир: «При кафедральном же черниговском монастыре бывшим архиепископом черниговским Иоанном латинския школы четыре каменные в 700 году построенные, ... оные школы зделаны в тесном и непристойном месте при самой з ворот городовых в город Чернигов въездной дороге; а от проезжающих людей мимо самых школьных окошек счиняющихся, шумом и криков дознается иных учащихся обучениях и препятствие».¹²

Через тридцять років, в 1767 р. єпископ Кирило Ляшевецький знову підняв питання про переведення Колегіуму в П'ятницький монастир. У так званих «пунктах», відісланих в Синод, К. Ляшевецький підтвердив, що і в 60-ті роки Колегіум знаходився в «четырех избах каменных об одном аппарате с накатными потолками», побудованими І. Максимовичем.¹³ В них проводилися заняття: «в одной избе аналогия и инфима, в другой граматика и синтаксима, в третьей пиитика, в четвертой риторика».¹⁴ Далі в документі вказувалося, що «оные избы за теснотою кафедры устроены на непристойном месте, при самой з ворот городовых идучей в крепость главной дороге, почему от проходящего и проезжающего под самыми окошками много народа бывает великие шумы и крики и за тем немалое бывает в учении безпокойство и помешательство».¹⁵

У «пунктах» також повідомлялось, що в 1749 р. єпископ Амвросій Дубневич відкрив у Чернігівському колегіумі клас філософії, викладання якої «за неимением для оной особливої избы преподается в трапезе кафедральной», що було дуже незручно: «...временем за священнослужением, а ежечасно за монашествующими, собирающимися в свое время за трапезу, весьма трудно и, почитать вовсе неудобно».¹⁶

Крім класів Колегіуму, при кафедральному монастирі знаходилася бурса, де проживали малозабезпечені студенти. Про це повідомляв в своєму донесенні в Синод єпископ Іродіон Роголевський в квітні 1737 року: «имеются построенные при доме моем архиерейском в Коллегиуме Черниговском два жильные дома, в которых оне (т. б. малозабезпечені студенти) перед сим жительствоваали и ныне жительствоуют же».¹⁷ Із опису Чернігова 1765 року дізнаємося, що бурса в цей період знаходилася уже за межами монастиря і фортеці: «при оном (при кафедральном монастыре) школы каменные, в коих обучаются латинского языка... за новыми, бывшими в новом городе, киевскими воротами) вблизи ц. св. Екатерины (бурса, где пристанище имеют разного звания люди, обучающиеся в здешних училищах латинского языка)».¹⁸

На місцезнаходження приміщень Колегіуму вказував і О. Ф. Шафонський в своїй фундаментальній праці «Черниговского наместничества топографическое описание». Детально перелічуючи споруди Борисоглібського монастиря, мабуть, на основі монастирського опису, він також зазначав, що «латинська школа» знаходилася в келіях, які розташовувалися на південь від Любецьких та нових монастирських воріт,¹⁹ тобто саме в тому місці, на яке вказували в своїх донесеннях в Синод єпископи Н. Сребницький та Н. Ляшевецький.

О. Ф. Шафонський припускав, що, можливо, ці келії були побудовані домініканцями, коли Борисоглібський монастир належав католи-

цькому домініканському ордену за часів володарювання поляків у Чернігові, Ф. Гумилевський, використовуючи опис Борисоглібського монастиря 1782 р. та працю О. Ф. Шафонського, теж стверджував, що класи Колегіуму знаходилися в південно-західній частині монастиря: «...как и в ряду доминиканских келий, тянувшихся на юг от колокольни за Любецкие ворота, не было уже питомцев семинарии».²¹

Гіпотеза про те, що келії, де були класи Колегіуму, побудували домініканці, яку висунув О. Ф. Шафонський, а потім повторили Ф. Гумилевський та інші дослідники ХІХ ст., викликає сумнів.

Так, Л. Баранович, який у 1672 р. переїхав до Чернігова, в листі до архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря М. Лежайського, скаржився, що «архієпископія вся почти с изно-ва устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни; и церковь требует великих расходом».²²

Як бачимо, Л. Баранович застав Борисоглібський монастир необлаштованим. Ніяких келій, які повинні були побудувати домініканці за версією О. Ф. Шафонського, як свідчить Л. Баранович, там не було. Розбудову монастиря почав Л. Баранович, продовжив І. Максимович та інші архієреї. Єпископи Н. Сребницький та К. Ляшевецький також вказували, що приміщення, де розташовувалися класи Колегіуму, були побудовані І. Максимовичем.

Документальні описи монастирських споруд знаходять своє підтвердження на планах Чернігівської фортеці, Борисоглібського монастиря. На них, за винятком плану архієрейського будинку к. ХVІІІ ст., відсутній перелік будівель, але, як правило, їх ідентифікація не викликає сумнівів.²³

Монастирські споруди оточували Борисоглібський собор, який знаходився не строго в центрі, а був трохи зміщений на схід, де за ним в 1780 р. був споруджений будинок архієпископа. Вздовж самого краю північної сторони фортеці розміщувався цілий комплекс споруд (перелік зі сходу на захід): приміщення дикастерії, церква Всіх Святих з двоповерховою трапезною, дзвіниця, впритул за нею в напрямку до монастирських та фортечних Любецьких воріт тягнувся ряд келій, які закінчувалися господарськими службами.

Другий комплекс келій, де знаходилися класи Колегіуму, починався від монастирських і Любецьких воріт і розташовувався в південно-му напрямі, вздовж головної дороги, що вела до фортеці.

Як вище було сказано, всі келії, дикастерію було розібрано, залишилися лише дзвіниця з трапезною, які знаходилися в їх оточенні.

Як же трапилося, що в ХІХ ст., а потім і в наш час, дзвіницю з трапезною, стали ототожнювати з Колегіумом?

Це, звичайно, можна пояснити тим, що більшість монастирських споруд була знесена і вже важко було без точних документальних даних, встановити, де ж знаходилися класи Колегіуму. А монастирська дзвіниця збереглася і саме в ній, за твердженням таких популярних краєзнавців ХІХ ст. як М. Марков, М. Маркевич,²⁴ знаходилася церква Іоанна Богослова для учнів латинської школи. Твердження М. Маркевича, який уже на іншій сторінці недбало пише, що на дзвіниці знаходилася латинська школа,²⁵ були підхоплені в популярно-краєзнавчій літературі к. ХІХ — п. ХХ ст. Так, в «Картинах церковної життя Черниговской епархии, в «Сборнике Черниговского епархиального древлехранилища», вже прямо вказувалося, що Колегіум розміщувався в будинках під соборною дзвіницею та поряд з нею.²⁶

Про келії, де знаходилися приміщення Колегіуму, і які на той час не збереглися, вже не згадували в популярній літературі к. ХІХ —

п. ХХ ст. хоч, на сторінках своїх праць і М. Марков і М. Маркевич, також вказували, що латинські школи знаходилися на південь від монастирських та Любецьких воріт.²⁷ Як бачимо, М. Маркевич на одній сторінці писав, що латинська школа знаходилася на дзвіниці, а на іншій — в колишніх келіях, на південь від Любецьких воріт.

Що ж стосується церкви Іоанна Богослова в монастирській дзвіниці, то поки що не знайдено документальних свідчень про її існування. О. Ф. Шафонський вказував, що: «В самых палатах, где классы, находится церковь во имя Рождества Христова».²⁸ Можливо, саме вона і була колегіумською церквою, а не церква, що в монастирській дзвіниці.

У фортеці, за межами Борисоглібського монастиря, була дерев'яна церква Іоанна Богослова. Вона позначена на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. Відомо, що на неї жертвували Яків Лизогуб²⁹ та І. С. Мазепа — 5 тисяч злотих.³⁰

На думку М. Андрусюка, в монастирській дзвіниці, яка була побудована на кошти І. С. Мазепи, знаходилася церква І. Предтечі, патронального святого Мазепи.³¹

М. Марковим та М. Маркевичем була допущена помилка стосовно дати спорудження монастирської трапезної. Неуважно прочитавши О. Ф. Шафонського, у якого сказано: «2. Церковь каменная Всех Святых, трапезная, а возле оной каменные палаты, где Дикастерия находится. Сии палаты зачаты епископом Ираклием строится, Кириллом достроены»,³² вищеназвані автори приписали єпископам І. Комаровському та К. Ляшевецькому будівництво не тільки дикастерії, а й трапезної з церквою Всіх Святих.³³ Час будівництва (1749—1765 рр.), який вони наводять, безсумнівно, стосується спорудження не трапезної, а дикастерії.

Колегіум знаходився в Борисоглібському монастирі до 1776 р., коли його при єпископі Ф. Ігнатовичі перевели за р. Стрижень в садибу колишнього наказного гетьмана П. Полуботка.³⁴ Ф. Гумилевський зазначав, що в архіві консисторії є про це акт. Дослідник ХІХ ст. В. Литинський писав, що будинок, куди переїхав Колегіум, складався з п'яти кімнат в кам'яному корпусі, одного дерев'яного флігеля та одного кам'яного з двох кімнат.³⁵

Від нащадка П. Полуботка бунчукового товариша Василя Полуботка маєток перейшов у власність «судового черниговського писаря» С. Стаїнського, який продав його за 700 крб. «хорунжому полковому черниговському» Петру Григоровичу в 1754 р. У нього будинок був куплений 1776 р. для Колегіуму за 2300 крб. на кошти архієрейського дому.³⁶ В цьому ж році, стверджував В. Литинський, в нього було переведено Колегіум з Борисоглібського монастиря.³⁷

У той же час дослідник М. Благовещенський висловлює іншу думку. Вказуючи, що для Колегіуму був куплений будинок, який належав П. Полуботку, він писав, що купчої на купівлю будинка не збереглося ні в семінарському, ні в консисторському архівах, а тому точно визначити час цієї купівлі неможливо.³⁸

Натомість він наводить указ єпископа Ф. Ігнатовича від 26 червня 1773 р. архімандриту Єлецького монастиря Панкратію, з якого видно, що в 1773 р. був уже куплений кам'яний будинок з дерев'яними будівлями для учнів і вчителів, який вимагав «багато переделок и возобновления» і тому від Єлецького монастиря необхідно надіслати для його ремонту «пильщиков 8» на два місяці.³⁹ М. Благовещенський опублікував указ Ф. Ігнатовича від 19 грудня 1778 р., який свідчить, що для пристосування купленого будинку для занять і приведення його в порядок було витрачено не один рік: «По благости Божией, новокупленный ради коллегии училищной черниговской каменный дом, в протчим

о нем строении, большею частью окончен, и уже в оном в пользу общественную юности и учения открылись». ⁴⁰

Існує копія ще одного документа про купівлю будинку для Колегіуму саме в 1773 р. ⁴¹ Можливо, цей будинок був куплений і саме про нього йшла мова в указі Ф. Ігнатовича від 26 червня; 1773 р., але виявився через незадовільний стан або якісь інші причини, непридатним для занять і тому в 1776 р. придбали маєток П. Полуботка.

Таким чином, 1776 р. був роком, коли, як вважали дослідники, відбулося переселення Колегіуму в нове приміщення. Але в сучасній літературі чомусь цю дату стали ототожнювати з реорганізацією його в семінарію. У таких виданнях, як «История городов и сел Украинской ССР, Черниговская область», «Чернігівщина. Енциклопедичний довідник» прямо вказується, що в 1776 р. Чернігівський коллегіум був реорганізований в духовну семінарію. ⁴²

Проте офіційні документи свідчать, що і після 1776 р. він продовжує носити назву «училищной коллегии Черниговской» або «коллегиума Черниговского», ⁴³ немає фактів, які б свідчили про його реорганізацію в 1776 р. Із документів видно, що назва «училищная коллегия» зберігається до 1785 р. ⁴⁴

Лише в кінці 1784 р. єпископ Ф. Ігнатович видав указ про перейменування Колегіуму в семінарію та заміну печатки Колегіуму. В указі говорилося: «...что училищной Черниговской коллегиянтский дом доселе именовался и именуется коллегиею Черниговскою училищною, а в указе святейшего правительствующего Синада сего 784 года мая 10 состоявшемся и до училищ Черниговских существом дела относящемся между прочего училище наименовано Черниговскою семинариею... Напредь будущее время не коллегиею, но училищным Черниговским семинарским домом именовать и в делах тоже употреблять». ⁴⁵

Починаючи з 1785 р., в документах учбовий заклад називається семінарією. ⁴⁶

У цьому указі говорилося і про зміни печатки Колегіуму. Відомо, що на печатці овальної форми була зображена Богоматір — Непорочне Зачаття — зі схрещеними на грудях руками, яка стояла на півмісяці. По колу йшов напис: «печать коллегии Черниговской ... Зачатіе пресвятая Богородицы». ⁴⁷ Богоматір — Непорочне Зачаття була, певно, покровителькою Черниговського коллегіуму. Так, молитвою в ім'я Богоматері-Непорочне Зачаття розпочинався синодик, куди заносилися імена тих, хто вносив пожертвування на потреби Колегіуму. ⁴⁸

Єпископ Ф. Ігнатович, посилаючись на указ Синоду 1742 р., «котрим по прочем запрещено со изображением святыне пакетов печатат», ⁴⁹ наказав «той же печати прежнее изображение отменить, и на место оногo семинарской училищной дом вырезат и върезан со летерною в округи печат училищной Черниговской семинарною подписью». ⁵⁰

Зрозуміло, що реорганізація Колегіуму в духовну семінарію не обмежувалася лише зміною назви та печатки. Дослідники ХІХ ст. вважали, що Колегіум був реорганізований в семінарію в 1786 р., коли запровадили богословський клас. ⁵¹ А. Страдомський вказував, що був виданий Указ Синоду від 20 квітня 1786 р., в якому йому присвоєно назву духовної семінарії, наказано ввести викладання богослів'я з відкриттям богословського класу та головне керівництво семінарією доручити ректорам. ⁵²

Тут необхідно додати про зміни і у складі учнів в цей період. З одного боку, починаючи з другої половини ХVІІІ ст., панівні верстви України, в тому числі і Чернігівщини, перестають посилати своїх дітей у місцеві учбові заклади, віддаючи перевагу світським: столичним шля-

хетським корпусам, пансіонам, закордонним університетам. З іншого, значно посилювався контроль з боку єпархіального начальства за дітьми церковнослужителів, яких в обов'язковому порядку примушували вступати до семінарії.

Про те, як змінився склад учнів Чернігівського колегіуму, свідчать відомості за 1767/68 рр. та 1781 р.⁵³ Якщо в 1767/68 рр. більше половини учнів були дітьми світських осіб, то в 1781 р. — лише третина, а дві третини від загальної кількості вже становили вихідці з сімей церковнослужителів. Різко зменшилося число учнів із середовища козацької старшини та урядовців, яких в 1781 р. нараховувалися одиниці.

Таким чином, на кінець XVIII ст. Чернігівський колегіум поступово перетворився із загальношкільного навчального закладу у вузькошкільний для підготовки грамотних кадрів духовенства.

Джерела та література:

1. Шафонский О. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание — К., 1851. — С. 265.
- Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — Чернігів, 1860. — С. 176.
2. Краткий исторический очерк Черниговской епархии на основании исследований О. Диева и Филарета Гумилевского // Черниговские епархиальные известия. (Неоф. часть) — 1898. — С. 288.
3. ДАЧО — Ф. 679. — ОП. 4-спр. 492.
4. Краткий исторический очерк. — С. 289.
5. Марков М. О достопамятностях Чернигова. — Москва, 1847. — С. 17.
6. ДАЧО. — Ф. 132. — ОП. 2. — Спр. — 226. — С. 87.
- Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — С. 177.
7. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — С. 177.
8. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова. // Черниговские губернские ведомости — 1852. — С. 90. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой истории. — К., 1911. — С. 105.
- Антоній Стаховський, архієпископ Чернігівський і перші роки Чернігівської семінарії // Вера и жизнь. — 1913. — № 21. — С. 41.
- Сборник черниговского епархиального древлехранилища. — Вип. 11. — Чернігів. — 1916. — С. 87.
9. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII вв. — М., 1967, — С. 112, 187, 192.
- Асеев Ю. С. Стили в архитектуре Украины. — К., 1989. — С. 36.
- Логвин Г. Н. Чернігів. Новгород-Северський. Глухів. Путивль. — М. — 1980. — С. 74.
- Карнабед А. А., Чернігів — К., 1980. — С. 45. Адрюг А. К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і Чернігівський колегіум // Народна творчість та етнографія. — № 5. — 1986. — С. 48.
10. Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. — К., 1991. — С. 26.
11. Там же.
12. ДАЧО. — Ф. 679. — ОП. 1. — Спр. — 1556. — С. 1.
13. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. // Черниговские епархиальные известия. — 1903. — С. 771.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же.
17. Там же.
18. Гумилевский Ф. Общий обзор Черниговской епархии. — С. 169.
19. Шафонский О. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 265.
20. Там же.
21. Гумилевский Ф. Общий обзор Черниговской епархии. — С. 169.
22. Черниговские епархиальные известия. (Неофиц. часть). — 1864. — С. 296.
23. ЧДАІЗ Інів. № КН-1131/1, 1131/5, 1131/7, 1131/8, 1131/10 1131/11, 1131/16,
АГр-340 344 346 439 350 351 355
24. Марков М. О достопамятностях Чернигова. — С. 17.
- Маркевич М. Историческое описание Чернигова. — С. 69.
25. Там же. — С. 90.

26. Картины церковной жизни Черниговской епархии. — С. 105.
- Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. — С. 87.
27. Марков М. О достопамятностях Чернигова. — С. 17.
- Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова — С. 69.
28. Шафонский О. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 284.
29. Ситий И. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба // Пам'ять століть. — № 3, — 1996. — С. 13.
30. Пам'ятки України. — № 6. — 1991. — С. 21.
31. Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. — С. 25.
32. Шафонский О. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 264.
33. Марков М. О достопамятностях Чернигова. — С. 17.
- Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова. — С. 69.
34. Шафонский О. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 280.
35. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия (неоф. часть). — 1897. — С. 937.
36. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — С. 169.
37. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии. — С. 937.
38. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. — 1903. — С. 773.
39. Там же.
40. Там же. — С. 775.
41. ЦДДАУ. — Ф. 183. — ОП. 1. — Т. П. — Спр. 722.
42. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. — К., 1983. — С. 107.
- Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 909.
43. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1253.
- ДАЧО. — Ф. 679. — ОП. 1. — Спр. 1293.
44. Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии. // Черниговские епархиальные известия (Неоф. часть). — 1903. — С. 306.
45. Там же.
46. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1342, 1353, 1368, 1378.
47. Докучаев В. История черниговской семинарской церкви до 1871 г. // Черниговские епархиальные известия, (неоф. часть). — 1871. — С. 377.
48. Там же. — С. 376.
49. Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии. — С. 306.
50. Там же.
51. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии. — 1898. — С. 640.
52. Страдомский А. Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времени основания ее до настоящего времени // Черниговские епархиальные известия (неоф. часть). — 1867. — С. 437.
53. ДАЧО. — Ф. 679. — ОП. 1. — Спр. 1253. — Арк. 9—13. — С. 26—30.

